

Bartosz Kozak

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0001-5940-3005

Schylkowy okres bartnictwa na terenie Puszczy Iłżeckiej w świetle nieznanego wykazu z 1870 r.

The Decline of Forest Beekeeping in the Iłżecka Forest: Insights from a Previously Unknown 1870 Inventory

The article presents the final period of forest beekeeping in the Iłżecka Forest, which was part of the former Świętokrzyska Forest. It takes into account a previously unknown inventory of beekeepers and the apiaries they managed, compiled in connection with the sale of the Iłża Forest District to Baron Antoni Fraenkl in 1870, which sheds new light on the topic under study. The document indicates a partial revival of forest beekeeping in the Iłżecka Forest after the January Uprising, followed by its ultimate disappearance, which happened later than previously documented. The main part of the article is preceded by a general overview of the economic history of the area, including its affiliation with various owners, the organization of forestry, and forest beekeeping activities, with particular attention to the ways in which the forestry administration sought to restrict it in the first half of the 19th c.

Keywords: forest beekeeping, forestry, non-wood forest products, Iłżecka Forest, Świętokrzyska Forest, Old Polish Industrial District

Słowa kluczowe: bartnictwo, leśnictwo, uboczne użytkowanie lasu, Puszcza Iłżecka, Puszcza Świętokrzyska, Staropolski Okręg Przemysłowy

W zbiorach Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie zachowała się jednostka zawierająca dokumentację dotyczącą formalnego przekazania Leśnictwa Iłża, które jako część tzw. grupy starachowickiej¹ zostało w 1870 r. sprzedane Antoniemu Fraenklowi². Wśród wielu interesujących wiadomości na temat sta-

1 Zob. R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914*, [w:] *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 17.

2 Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie [AN PAN i PAU], zesp. K III-23 Mieczysław Radwan, sygn. 62.

nu tego leśnictwa oraz różnych aspektów prowadzonej tamże gospodarki³ na szczególną uwagę zasługują dane odnoszące się do schyłkowego okresu działalności bartniczej w Puszczy Iłżeckiej. W nielicznych opracowaniach poświęconych rzeczonemu zagadnieniu źródło to nie zostało dotychczas wykorzystane⁴.

Współcześnie mianem Puszczy Iłżeckiej określane jest zwarty kompleks leśny położony po północnej stronie rzeki Kamiennej, między okolicami Skarżyska-Kamiennej, Iłży i Ostrowca Świętokrzyskiego⁵, w granicach obecnych nadleśnictw Starachowice, Marcule i Ostrowiec Świętokrzyski⁶. Obszar ten stanowił wschodnią część średniowiecznej Puszczy Świętokrzyskiej⁷. W okresie przedrozbiorowym większość Puszczy Iłżeckiej stanowiła własność diecezji krakowskiej⁸ oraz klasztoru cystersów w Wąchocku⁹. W obrębie wymienionych dóbr najrozleglejszy był istniejący już w 1294 r.¹⁰ biskupi klucz iłżecki. W XV w. oprócz miasta Iłży obejmował on wsie: Błaziny, Chwałowice, Jasieniec, Kowalików, Lipie, Lubienia, Maleszyn (Małyszyn), Małomierzycze, Prędocin, Rzechów, Seredzice Większe i Mniejsze (Bliższe i Dalsze), Tychów oraz Wola Pasztowa¹¹. W drugiej połowie tego stulecia przyłączono do niego odrębny kompleks byłego klucza bieskowskiego z miastem Jastrzęb oraz wsiami Bieszków, Gąsawy, Lepieniec, Mirów, Niedźwiedzi Kierz, Rogów, Śmiłów, Wola Lepieńska i Zbijów, a także Korytów, Sadki oraz Omięcín, z których po pewnym czasie zrezygnowano¹². Całość dóbr odznaczała się wysoką lesistością. W XVII w. lasy zajmowały 75% powierzchni klucza iłżeckiego¹³. Pod koniec następnego stulecia dawne dobra bieskowskie znajdowały się już poza jego granicami. W skład klucza iłżeckiego wchodziły wówczas lasy rozciągające się w przybliżeniu pomiędzy okolicami Iłży, Jedlanki, Kowalkowa, Osuchowa, Kazanowa, Czerwonej, Rzeczniowa, Grabowca, Wólki Modrzejo-

3 Zagadnienia te będą przedmiotem odrębnej publikacji autora (w przygotowaniu).

4 Zob. S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie*, Kielce 1979, s. 56; idem, *Zmierzch bartnictwa w Puszczy Iłżeckiej*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wsi Radomskiej” 1986, s. 41; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule. Historia lasów, gospodarki i administracji leśnej w zarysie*, Kielce 2012, s. 95.

5 R. Zaręba, *Puszcze, bory i lasy Polski*, Warszawa 1986, s. 160; zob. L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne w kluczu iłżeckim w połowie XVII wieku (1645–1648)*, „Rocznik Muzeum Radomskiego” 1978 (1979), s. 35.

6 *Bank Danych o Lasach*, www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy# [dostęp 5.05.2025].

7 R. Zaręba, *Puszcze, bory*, s. 160. W początkach państwowości polskiej obejmowała ona w przybliżeniu obszar pomiędzy Wisłą w rejonie Zawichostu, doliną Kamiennej, okolicami Tarczka, Żmigrodu (Opatowa), Łągowa, Kielc i Małogoszcza, doliną Pilicy, rejonami Żarowa i Skrzynna oraz źródłami Iłżanki; K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny)*, Wrocław 1960 (Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 5), mapa po s. 100 – *Próba rekonstrukcji krajobrazu Polski wczesnohistorycznej*. Nazwa Puszcza Świętokrzyska ma w tym przypadku charakter umowny, nawiązując do położenia w rejonie Gór Świętokrzyskich (oronim ten rozpowszechnił się dopiero w XX w.; zob. J. Gągól, *Góry Świętokrzyskie. Z dziejów nazwy*, geoportal.pgi.gov.pl/pgi-os/wiedza/dzieje_nazwy [dostęp 5.05.2025]). Współcześnie zaliczane są do niej większe zwarte kompleksy leśne wchodzące w skład nadleśnictw Daleszyce, Łągów, Marcule, Skarżysko, Starachowice, Stąporków, Suchedniów, Zagnańsk oraz Świętokrzyskiego Parku Narodowego; S. Barański, T. Zieliński, *X. Puszcza Świętokrzyska*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 641; *Bank Danych o Lasach*.

8 S. Ingot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej części Liber Beneficiorum Długosza z mapą*, Lwów 1925, s. 47–53.

9 M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku. Fundacja i dzieje uposażenia do końca wieków średnich*, Kraków 1930 (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, ser. 2, t. 43 (68), nr 1), s. 37.

10 B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998, s. 186.

11 S. Ingot, *Stan i rozmieszczenie*, s. 50; J. Muszyńska, *Sandomierskie dobra biskupstwa krakowskiego od połowy XV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej, Kielce 20 IX 1997*, Kielce 1997, s. 26–27.

12 J. Muszyńska, *Sandomierskie dobra*, s. 29, 36.

13 Eadem, *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2014, s. 31, 153.

wej, Kaplicy, Karczmy Kunowskiej, Poągwi, Brodów, Rudy, Stykowa, Starachowic, Mirca, Trębowca, Osin i Seredzie¹⁴.

Na mocy uchwały Sejmu Czteroletniego z 17 lipca 1789 r. majątki ziemskie biskupstwa krakowskiego zostały upaństwowione¹⁵. Po włączeniu Galicji Zachodniej¹⁶ do Księstwa Warszawskiego, zapewne w 1810 r. utworzone zostało Nadleśnictwo Iłża¹⁷. Początkowo obejmowało ono lasy na terenie ekonomii iłżeckiej¹⁸. Jednostkę tę w 1812 r. przekształcono w Leśnictwo Iłża¹⁹. W 1826 r. zlokalizowane w północnej części straż Chwałowice i Kowalków przekazano do nowopowstałego Leśnictwa Zwoleń. Jednocześnie leśnictwo iłżeckie²⁰ powiększyło swój obszar w kierunku południowym i zachodnim, przejmując w zarząd straż Hucisko²¹ (lasy dawnego klucza bieskowskiego²², w 1828 r. włączone w skład utworzonego wówczas Leśnictwa Szydłowiec), Janik i jeden z obrębów straży Rataje²³ (zapewne Bugaj)²⁴ po zlikwidowanym Leśnictwie Kunów²⁵. W 1833 r. dołączono również straż Bodzechów, powstałą ze skonfiskowanych lasów hrabiego Gustawa Małachowskiego²⁶ (w 1848 r. została odkupiona przez jego spadkobierców), oraz część byłego Leśnictwa Świętokrzyskiego²⁷, m.in. obręby Suchoróżdzka i Świnia Woda²⁸ z dawnych (suprymowanych) dóbr klasztoru cystersów w Wąchocku²⁹ (późniejszy obręb Mirzec)³⁰. W 1870 r. jednostka składała się z 5 straży i 19 obrębów: Janik (obróby Janik, Kryniki i Poągiew), Kaplica (obróby Fryzel, Klepacze, Kutery i Myszki), Koszary (obróby Błaziny, Borsuki

14 Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 44 Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej [ZDP], sygn. 4 Lustracja klucza iłżeckiego. Lustracja dóbr klucza mirowskiego ... dawniej do Biskupstwa Krakowskiego należącego. Lustracja dóbr klucza dobrowodzkiego, 1789–1790 r., s. 137–169.

15 Ibidem, s. 10; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t.1, Kraków 1880, s. 460–476.

16 W 1796 r. obszar Puszczy Iłżeckiej znalazł się w granicach monarchii habsburskiej; T. Mencil, *Galicja Zachodnia 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiore*, Lublin 1976, s. 46.

17 P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 44.

18 Zob. ibidem, s. 44–45. Rządowa ekonomia iłżecka obejmowała obszar wcześniejszego biskupiego klucza iłżeckiego w granicach z 1789 r.

19 J. Miłobędzki, *Organizacja administracji Lasów Narodowych w dobie Księstwa Warszawskiego*, „Sylwan” 1957, nr 12, s. 35; *Dziennik Praw [Księstwa Warszawskiego 1812]*, t. 4, nr 37, s. 5–8; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 46. W 1816 r. w jego skład wchodziły obręby Kaplica, Dębowa, Brody, Lubienia, Małyszyn, Chwałowice, Seredzice, Koszary, Wola Pasztowa, Prendocin (Prędocin) i Kowalków; ibidem, s. 49.

20 Tj. pozostałe stráže: Błaziny, Kaplica, Lipie, Lubienia, Michałów, Seredzice oraz Wola Pasztowa; ibidem, s. 53.

21 Ibidem.

22 Zob. ibidem, s. 73; J. Muszyńska, *Sandomierskie dobra*, s. 36.

23 P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 53, 55.

24 Por. ibidem, s. 98–99.

25 Leśnictwo Kunów utworzono w 1817 r. z części Leśnictwa Łągów; ibidem, s. 52; idem, *Nadleśnictwo Łągów. 200 lat administracji leśnej*, Kielce 2010, s. 26. Po dokonanych zmianach granic przeprowadzono reorganizację Leśnictwa Iłża, wyróżniając stráže: Dąbrówka (od 1828 r. Wierzbnik), Hucisko (Chucisko), Janik, Kaplica, Koszary oraz Małyszyn; idem, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 53, 56.

26 Ibidem, s. 53, 57. Gustaw Małachowski (1797–1835); członek Towarzystwa Patriotycznego (od 1823 r. w składzie Komitetu Centralnego), poseł na sejm z powiatu szydłowieckiego (1830 r.), zastępca ministra spraw zagranicznych w rządzie powstańczym (1831 r.), następnie działacz emigracyjny. Posiadał dobra Bodzechów i Grójec; szerzej zob. B. Konarska, *Małachowski Gustaw (1797–1835)*, PSB t. 19, s. 392–393; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 57.

27 Leśnictwo Świętokrzyskie utworzono w 1824 r.; obejmowało ono lasy poduchowne (suprymowane) wyodrębnione spod dotychczasowej administracji leśnictw rządowych; zob. idem, *Nadleśnictwo Łągów*, s. 36–37.

28 Idem, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 57–58. Nazwy wymienionych obrębów powstały w wyniku zniekształcenia miejscowych toponimów Suchorzeczka (1789 r.) i Jewina Woda (1789 r.) / Ewina Woda (ok. 1843 r.); zob. APR, zesp. 44, sygn. 4, s. 158; *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, 1 : 126 000, kol. IV, sek. VI, ark. Iłża, ok. 1843 r. W pracy Piotra Kacprzaka omyłkowa lekcja, odpowiednio: Suchorozetka i Szozna Woda; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 57.

29 Zob. M. Niwiński, *Opactwo cystersów*, b.p. (mapa 1 po s. 164).

30 P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 65, 97, 99.

i Kruki), Małyszyn (obręby Jasieniec, Krzewa, Mirzec, Seredzice i Tychów) oraz Wierzbnik (obręby Bugaj, Lipie, Lubienia i Ruda) o łącznej powierzchni ok. 24 000 ha³¹.

Położone na terenie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego³² lasy iłżeckie w 1810 r. przekazane zostały w zarząd administracji górniczej³³. Ich dalsze zagospodarowanie uwzględniać miało przede wszystkim potrzeby pobliskich zakładów metalurgicznych, głównie w zakresie dostaw węgla drzewnego i rudy żelaza³⁴. W okresie Królestwa Polskiego stanowiące część tzw. lasów górniczych Leśnictwo Iłża podlegało kolejno Głównej Dyrekcji Górniczej funkcjonującej w ramach Wydziału Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (1816–1826 r.), Wydziałowi Lasów Rządowych (1826–1832 r.) oraz Wydziałowi Dóbr i Lasów Rządowych (1832–1867 r.) Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, a po jej likwidacji – Wydziałowi Dóbr i Lasów Rządowych Zarządu Skarbowego (1867–1869 r.), a następnie wydziałowi do spraw Królestwa Polskiego przy ministerstwie finansów w Petersburgu³⁵. W wyniku publicznej licytacji przeprowadzonej 30 marca 1870 r. zostało ono sprzedane baronowi Antoniemu Edwardowi Fraenklowi³⁶ jako część tzw. grupy starachowickiej (wraz z zespołem zakładów metalurgicznych w Starachowicach, Michałowie, Brodach i Nietulisku³⁷ oraz trzema kopalniami rudy żelaza)³⁸.

Najwcześniejsza wzmianka poświadczająca działalność bartniczą na terenie Puszczy Iłżeckiej odnosi się do fundacji klasztoru cystersów wąchockich w 1179 r.³⁹ Jest ona jed-

- 31 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.; por. A. Połujański, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t. 1, Warszawa 1854, s. 236, tab. G po s. 427.
- 32 Zob. m.in. J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*, Wrocław 1965, s. 24–87. Tamże przegląd literatury: ibidem, s. 16–23.
- 33 N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, Warszawa 1965, s. 201–202.
- 34 Zob. M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 19–36.
- 35 *Dziennik Praw [Królestwa Polskiego 1816]*, t. 1, nr 7, s. 409–412; J. Broda, H. Błaszyk, *Wpływ rządowego górnictwa i hutnictwa na rozwój wczesnokapitalistycznej gospodarki w lasach górniczych Królestwa Polskiego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959 (1960), t. 21, s. 155–156; A. Żabko-Potopowicz, *IV. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 147–149; idem, *V [powinno być: IV]. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 228; N. Gąsiorowska-Grabowska, *Z dziejów przemysłu*, s. 184–185.
- 36 Antoni Edward Fraenkel (1809–1883), finansista, przemysłowiec; współwłaściciel rozwiniętego przez swojego ojca Samuela Leopolda Antoniego (zm. w 1833 r.) domu bankowego „S. A. Fraenkel”, starszy Giełdy Warszawskiej (1843–1865), członek Rady Przemysłowej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. W 1867 r. kierowany przez niego dom bankowy nabył hutę w Ostrowcu (posiadając ją do 1881 r.) oraz walcownię „Irena” w pobliżu Zaklikowa. W oparciu o zakupione dobra starachowickie w 1875 r. utworzono Towarzystwo Akcyjne Starachowickich Zakładów Górniczych, którego był głównym udziałowcem. Zaangażował się również m. in. w uruchomienie Stalowni Warszawskiej. Posiadał szlachectwo Królestwa Polskiego (1839 r.) oraz rosyjski tytuł baronowski (1854 r.); K. Reychman, *Szkice genealogiczne*, ser. 1, Warszawa 1936, s. 73–74; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964, s. 245, 267–268; J. Pazdur, *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1968, t. 13 (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej t. 34), s. 108–112; R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy*, s. 17, 26, 28–29, 32–33.
- 37 Na temat genezy i rozwoju przemysłu metalurgicznego nad Kamienną zob. m.in. Z. Wójcik, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach cysterskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, [w:] *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 63–77; idem, *Stanisława Staszica koncepcja zagospodarowania doliny rzeki Kamiennej*, [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycje i perspektywy zespołu wielkopieczowego w Starachowicach*, wyd. I. Suliga, M. Karbowiczek, Starachowice 2001, s. 23–30; J. Szczepański, *Rola Starachowic w rozwoju Staropolskiego Okręgu Przemysłowego*, [w:] *Materiały konferencji*, s. 31–37.
- 38 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p. Szerzej zob. J. Jedlicki, *Nieudana próba*, s. 263–268; J. Pazdur, *Starachowice*, s. 96–109; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, Warszawa 1984, s. 33–36; R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy*, s. 16–17.
- 39 W dokumencie wystawionym 8.05.1260 r. przez Bolesława Wstydlwego, potwierdzającym stan posiadania klasztoru oraz jego dawne przywileje (pochodzące przypuszczalnie z czasów fundacji), odnotowano m.in. należące do konwentu barcie w okolicach Wąchocka. W skład pierwotnego uposażenia wchodziła m.in. część wsi

nocześnie najstarszym świadectwem gospodarki bartnej w całej Puszczy Świętokrzyskiej. W biskupim kluczu iłżeckim już na początku XV w. bartnictwo było dobrze rozwinięte⁴⁰. Działalność w tym zakresie potwierdzają także nieliczne zachowane wzmianki z kolejnego stulecia⁴¹. Więcej informacji dostarczają inwentarze wymienionego klucza z XVII i XVIII w. W 1630 r. odnotowano tu łącznie 47 bartników, w latach 1645 i 1653⁴² – po 49, w 1668 r. – 42⁴³, w 1759 r. – 35⁴⁴, a w 1789 r. – 55⁴⁵. Prowadzonej przez nich działalności sprzyjali biskupi Marcin Szyszkowski oraz Andrzej Lipski, który w 1631 r. na terenie lasów klucza iłżeckiego zabronił wypalania węgla drzewnego w związku ze szkodami powodowanymi w gospodarce bartnej⁴⁶. W 1645 r. bartnictwem zajmowali się mieszkańcy 13 miejscowości: Jasieniec, Jastrzębia, Lipie, Lubienia, Małomierzyce, Małyszyn, Mirów, Prędocin, Rzechów, Tychów, Wola Pasztowa, Seredzice i Zbijów⁴⁷. W ciągu XVII w. liczba ta stopniowo zmniejszała się⁴⁸, dochodząc do 7 wsi w 1668 r.⁴⁹. W 1789 r. bartnicy zamieszkiwali 11 miejscowości. W stosunku do 1668 r. reaktywowany został ośrodek w Seredzicach⁵⁰, a także powstały dwa nowe – w Błazinach i Chwałowicach⁵¹. Według zachowanych wykazów na terenie klucza iłżeckiego w 1653 r. liczba barci zasiedlonych przez pszczoły wynosiła 292, opuszczonych zaś – 679⁵², natomiast w 1668 r. wartości te zmalały do odpowiednio: 230 i 559 sztuk⁵³. Po okresie trwającego od XVI w. kryzysu gospodarki bartnej⁵⁴ w drugiej połowie XVIII w. sytuacja uległa pewnej poprawie⁵⁵. W 1789 r. odnotowano istnienie 419 dzieni osiadłych, w tym 49 nowych (tzw. jarek). Dodatkowo na terenie tym znajdowało się wówczas kilkadziesiąt barci należących do bartników z sąsiedniego klucza kunowskiego⁵⁶.

Mirzec, w związku z czym można przypuszczać, że wymienione dzienie znajdowały się na obszarze zachodniej części Puszczy Iłżeckiej; F. Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*, cz. 1, Kraków 1874 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 4), s. 78 (poz. 61); M. Niwiński, *Opactwo cystersów*, s. 28–33, 35–38, 103–104; S. Barański, *Dzieje*, s. 22; idem, *Zmierzch*, s. 35.

- 40 Świadczy o tym spór sądowy z 1426 r. dotyczący zrabowania miodu z 22 barci położonych w lasach biskupich wsi Chwałowice i Małomierzyce; zob. S. Ingot, *Stan i rozmieszczenie*, s. 53.
- 41 S. Barański, *Dzieje*, s. 22–23.
- 42 Zawarty w inwentarzu klucza iłżeckiego z 1653 r. wykaz dani miodowej sporządzony został w 1652 r.; ibidem, b.p., ryc. 8–9.
- 43 Ibidem, s. 30; J. Muszyńska, *Gospodarka dworska*, s. 153–154. Inne wartości dla lat 1645, 1653 i 1668 podaje Lech Stępkowski, co wynika z przyjętych przez tego autora kryteriów oraz popełnionych błędów, m.in. omyłkowej zamiany kolejności cyfr w liczbie posiadłości bartnych z Tychowa w 1668 r. („32” zamiast właściwej „23”) oraz wykazania 4 gospodarstw ze Zbijowa w latach 1653 i 1668; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 42–44; por. fotokopie odnośnych stron inwentarzy z lat 1653 i 1668 w pracy Stanisława Barańskiego; S. Barański, *Dzieje*, b.p., ryc. 8–12.
- 44 J. Gacki, *Wiadomość historyczna o biskupich niegdyś dobrach zamku i mieście Iłży a mianowicie o parafialnym kościele*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1854, t. 27, s. 380–381; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 50.
- 45 S. Barański, *Dzieje*, s. 36; idem, *Zmierzch*, s. 36.
- 46 Idem, *Dzieje*, s. 25–26.
- 47 Ibidem, s. 30.
- 48 Ibidem; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 42.
- 49 S. Barański, *Dzieje*, s. 30, por. ryc. 10–12.
- 50 W 1789 r. funkcjonujących jako dwie odrębne jednostki osadnicze (Seredzice Bliższe i Seredzice Dalsze); ibidem, s. 36.
- 51 Ibidem, s. 36, zob. ryc. 14–16.
- 52 Lech Stępkowski podaje odpowiednio: 294 i 795 sztuk; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 44.
- 53 S. Barański, *Dzieje*, s. 31; J. Muszyńska, *Gospodarka dworska*, s. 154.
- 54 Wśród przyczyn kryzysu wymieniane są m.in. ogólny regres gospodarczy państwa, rozwój osadnictwa, folwarków oraz działalności przemysłowej prowadzonej na terenach leśnych (produkcja węgla drzewnego, smoły, potażu itp.), rozdrobnienie posiadłości bartnych i zubożenie bartników, a także trwające do połowy XVIII w. ochłodzenie klimatu; szerzej zob. L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 38–48.
- 55 Ibidem, s. 50.
- 56 Ibidem, s. 44; S. Barański, *Dzieje*, s. 35–36. W 1789 r. na terenie klucza kunowskiego istniało 156 barci; ibidem, s. 35.

W Polsce pierwsze postulaty dotyczące likwidacji bartnictwa zaczęto formułować już w XVI w. Początkowo konieczność taką uzasadniano powodowanymi przez bartników pożarami oraz potrzebą poszerzania areалу upraw kosztem lasów w związku z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. W miarę ubywania zasobów leśnych pod koniec XVIII w. zwrócono także uwagę na deprecjację materiału drzewnego w wyniku dziania barci. Władze pruskie już w 1805 r. oficjalnie zabroniły prowadzenia gospodarki bartnej na obszarze dawnych Prus Królewskich oraz terenach położonych nad dolną Notecią⁵⁷. W związku z wdrażaniem zasad racjonalnej gospodarki leśnej (w tym upowszechnianiem stosowania rębni zupełnej⁵⁸) oraz zwiększonym zapotrzebowaniem na drewno o dużych wymiarach⁵⁹ w pierwszej połowie XIX w. podjęte zostały działania zmierzające do likwidacji bartnictwa w lasach rządowych Królestwa Polskiego⁶⁰. Wśród przytaczanych wówczas argumentów przeciwko dalszemu użytkowaniu barci szczególnie akcentowano niszczenie cennego surowca drzewnego⁶¹, brak możliwości pozostawiania przestojów (drzew bartnych) na odnawianych powierzchniach, a także powodowane przez bartników pożary⁶² i defraudacje leśne⁶³. W dniu 18 września 1817 r. Główna Dyrekcja Górnicza zwróciła się do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z wnioskami dotyczącymi uporządkowania gospodarki bartnej. Jednym z postulatów była przysła likwidacja bartnictwa na terenie podległych lasów. Po uzyskaniu akceptacji ministerium Dyrekcja 30 lipca 1818 r. wydała zarządzenie w sprawie przeprowadzenia inwentaryzacji barci w leśnictwach górniczych. Administracji terenowej polecono sporządzenie ewidencji bartników z nadaniem im numerów porządkowych przy użyciu cyfr rzymskich oraz naniesienie na stwierdzonych drzewach bartnych numeracji cyframi arabskimi, nad którymi miały być umieszczane wymienione numery użytkowników (cyfry rzymskie)⁶⁴. Decyzja ta eliminowała wykorzystywanie do celów identyfikacyjnych znamion bartnych, mające na ziemiach polskich kilkusetletnią tradycję⁶⁵.

- 57 Zob. A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1953, t. 15, s. 43–44, 48–49; R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX w.*, Białystok 1965, s. 71; S. Barański, *Dzieje*, s. 47.
- 58 Rębnia jest zespołem zabiegów hodowlanych, łączących użytkowanie dojrzałego drzewostanu z jego odnowieniem (naturalnym lub sztucznym). W przypadku rębni zupełnej ustępujący drzewostan usuwany jest jednorazowo (tzw. zrąb zupełny), powierzchnia zaś podlega odnowieniu gatunkami światłożądnymi (najczęściej sosną pospolitą); por. T. Puchalski, *Rębnie w gospodarstwie leśnym. Poradnik leśniczego*, Warszawa 2000, s. 7, 94–112.
- 59 Zob. A. Żabko-Potopowicz, *III. Ustawodawstwo leśne i ochrona lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 142–143; idem, *IV. Organizacja administracji*, s. 147–152; J. Broda, *V. Proces wyzwalania się leśnictwa z feudalnych form organizacyjnych*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 155–160; H. Błaszyk, *VI. Początki urzędowania i zagospodarowania lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 161–165; idem, *VII. Użytkowanie lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa*, s. 170–182; S. Barański, T. Zieliński, *X. Puszcza Świętokrzyska*, s. 644–648; J. Broda, *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988, s. 20–22, 28–29, 34–36, 43–47, 55–57.
- 60 A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa*, s. 48–50; S. Barański, *Dzieje*, s. 47–57; por. H. Błaszyk, *VII. Użytkowanie lasu*, s. 180.
- 61 Argument ten przytaczano już w końcu XVIII w.; A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa*, s. 43. Zob. także T. Mencil, *Galicja Zachodnia*, s. 221.
- 62 Pożary wynikały najczęściej z nieostrożnego obchodzenia się z ogniem przy podkurzaniu (odymianiu) pszczoł. Bartników posądzano także o celowe wypalanie w lasach starego wrzosu dla uzyskania bardziej intensywnego kwitnienia młodych krzewinek i większej ilości pożytku pszczelego; J. Jasiński, *Ochrona lasów od pożarów*, „Gazeta Polska” 21.05.1869, nr 108, s. 3; W.M., *Ochrona lasów od pożarów i pasza leśna*, „Gazeta Polska” 16.08.1869, nr 178, s. 2.
- 63 26. *O Bartnictwie, czyli dzikim chowie pszczoł w lasach*, „Sylwan” 1827, t. 4, nr 4, s. 397, 403.
- 64 Oznaczenie polecono umieszczać po wschodniej stronie drzewa bartnego na wysokości dwóch łokci od ziemi, w obrębie wykonanego zaciosu. Numery miały być wstępnie nanoszone czerwoną lubryką, zaś po zakończeniu prac inwentaryzacyjnych – wypalane; S. Barański, *Dzieje*, s. 49.
- 65 Ibidem, s. 48–49; idem, *Zmierzch*, s. 38–39. Znamiona bartne (ciosna, klejma, cechy, herby) stosowane były w Polsce już w XI w. W odniesieniu do terenów klucza iłżeckiego zachował się najobszerniejszy w skali Puszczy

Zabroniono jednocześnie wykonywania nowych barci, za złamanie zaś tego zakazu, jak również zatajenie dzieni istniejących, przewidywano konsekwencje karne zarówno wobec bartnika⁶⁶, jak i urzędnika leśnego zawiadującego danym obrębem⁶⁷. Zarządzenie to stanowiło pierwszy w Królestwie Polskim akt prawny zmierzający do likwidacji bartnictwa⁶⁸. W opublikowanym 23 grudnia 1823 r. „Urządzeniu manipulacji i rachunkowości leśnej” jego termin nie został określony. Poza dotychczasowym sposobem uiszczania przez bartników opłat dzierżawnych przewidziano przy tym możliwość zawierania z nimi kontraktów na co najmniej trzyletnie okresy. Podleśnych zobowiązano do corocznego raportowania liczby oraz stanu barci w strażach, a także wykazów ich użytkowników, przypominając jednocześnie, że drzewa bartne powinny posiadać numery inwentarzowe. Dotychczasową karę za nielegalne wykonanie nowej dzieni (zakaz dalszej działalności bartniczej) zastąpiono grzywną w wysokości 40 zł od każdej sztuki⁶⁹. Ze względu na poważne trudności administracja leśna nie zdołała jednak właściwie przeprowadzić nakazanej w 1818 r. inwentaryzacji⁷⁰.

Według ustaleń Stanisława Barańskiego wprowadzone regulacje okazały się nieskuteczne, gdyż do 1827 r. liczba barci na terenie Puszczy Świętokrzyskiej generalnie wzrastała⁷¹. Po przejściu administracji nad lasami górniczymi Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu 23 lutego 1827 r. wydała rozporządzenie nakazujące podległym leśnictwom sprzedaż bartnikom użytkowanych dzieni z poleceniem ich usunięcia z terenów leśnych⁷². W przypadku barci osiadłych zakładano osobną sprzedaż roju oraz drzewa bartnego⁷³. Przewidywano przy tym, że wyrzynki pni z zasiedlonymi dzeniami będą następnie użytkowane jako ule kłodowe⁷⁴. Opuszczone drzewa bartne przy sprzedaży miały być traktowane jak surowiec drzewny⁷⁵. Wobec niechęci ze strony bartników 13 stycznia 1829 r. podjęto decyzję o odroczeniu realizacji tego zadania⁷⁶. Do sprawy powrócono po powstaniu listopadowym, w trakcie którego – w następstwie rozluźnienia dyscypliny wśród terenowej

Świętokrzyskiej i jeden z największych dla ziem polskich zbiór ich wizerunków (łącznie 164), obejmujący lata 1652, 1668 i 1789; S. Barański, *Dzieje*, s. 17, 39, b.p., ryc. 8–12, 14–16; APR, zesp. 44, sygn. 4, s. 239; A. Zabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa*, s. 14; R. Zaręba, *Znaki bartne (klejma) bartników z Puszczy Iłżeckiej*, „Las Polski” 1974, nr 4, s. 13; L. Stępkowski, *Bartnictwo i znamiona bartne*, s. 50–51, 54, 56–57, 59.

66 Za wyrobienie nowej barci groziła bartnikowi odpowiedzialność analogiczna do defraudacji, natomiast zatajenie dzieni skutkowało miało dożywotnim zakazem prowadzenia działalności bartniczej. Odnajdywane po przeprowadzonym spisie drzewa bartne nieposiadające numerów identyfikacyjnych zamierzano wystawiać na sprzedaż (osiadłe) lub ścinać (puste); S. Barański, *Dzieje*, s. 49.

67 W przypadku stwierdzenia nowej barci odpowiedzialny urzędnik (gajowy) miał zostać obciążony opłatą równą trzykrotnej wartości drzewa bartnego, zaś w razie zatajenia miał pokryć należność za czynsz, licząc od 1816 r.; ibidem.

68 Ibidem.

69 Ibidem, s. 50–51; *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 13, *O lasach rządowych*, Warszawa 1868, s. 314–315.

70 S. Barański, *Dzieje*, s. 50.

71 Ibidem, s. 53. Liczba drzew bartnych w poszczególnych województwach wynosiła wówczas odpowiednio: augustowskie – 9725, płockie – 5080, sandomierskie – 1220, podlaskie – 1207, krakowskie – 241 (Antoni Zabko-Potopowicz podaje omyłkowo 24), mazowieckie – 197, lubelskie – 66, kaliskie – brak; 26. *O Bartnictwie*, s. 419; por. A. Zabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa*, s. 50.

72 *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 12, *O lasach rządowych*, Warszawa 1867, s. 246–249; S. Barański, *Dzieje*, s. 50; idem, *Zmierzch*, s. 39.

73 *Zbiór przepisów*, t. 12, s. 248–449; S. Barański, *Dzieje*, s. 50; idem, *Zmierzch*, s. 39, 45 (tamże data publikacji według kalendarza juliańskiego).

74 Zob. 6. *O potrzebie zachowania i pielęgnowania barci w naszych lasach. Przez Mikołaja Witwickiego (Artykuł umieszczony w Nrze 30 Gazety Polskiej z r. b. 1828)*, „Sylwan” 1828, t. 5, nr 2, s. 211; S. Blank-Weissberg, *Barcie i kłody w Polsce*, Warszawa 1937, s. 32–69.

75 *Zbiór przepisów*, t. 12, s. 248–449; S. Barański, *Dzieje*, s. 50; idem, *Zmierzch*, s. 45.

76 Idem, *Dzieje*, s. 52.

administracji leśnej – nastąpił znaczący wzrost liczby barci w Leśnictwie Przasnysz. W następstwie 8 lutego 1832 r. wszystkim podległym jednostkom polecono przeprowadzenie inwentaryzacji drzew bartnych (opuszczone miano ocechować odrębnym rodzajem młotów) oraz pociągnięcie do odpowiedzialności bartników, którzy wykonali nowe dzieńce. Do czasu sprzedaży barci opłaty za ich użytkowanie zamierzano pobierać zgodnie z dotychczasowymi zasadami⁷⁷. Egzekwowanie kar za nielegalne dzieńce nowych barci napotykało jednak poważne trudności, gdyż bartnicy tłumaczyli się rzekomym oczyszczaniem starych dzieńce. Postępowaniu takiemu sprzyjały kłopoty ze sprzedażą opuszczonych drzew bartnych⁷⁸. Wobec przedłużającego się oporu bartników na wniosek Komisji namiestnik Królestwa Polskiego zezwolił 9 listopada 1836 r.⁷⁹ na nieodpłatne przenoszenie barci do pasiek. Dopuszczono przy tym możliwość ścinania drzew bartnych w celu pozyskiwania wyrzynków zawierających zasiedlone dzieńce⁸⁰. W tym samym roku bartnicy iłżeccy zdążyli uzyskać zezwolenie na dalsze użytkowanie barci w lasach. Decyzja namiestnika z 1836 r. przyspieszyła likwidację gospodarki bartnej w Puszczy Świętokrzyskiej; w 1837 r. usuwanie dzieńce zakończono w Leśnictwie Samsonów, w 1839 r. – w leśnictwach Bodzentyn i Kielce, a około 1841 r. – w leśnictwie łagowskim. Lasy iłżeckie stały się tym samym ostatnim ośrodkiem działalności bartniczej na tym terenie⁸¹. 24 stycznia 1844 r. ukazało się rozporządzenie Komisji zezwalające na pozostawienie barci w lasach gminy Brok guberni płockiej⁸². Według Barańskiego decyzję tę odniesiono także do istniejącego jeszcze ośrodka bartnictwa w Puszczy Iłżeckiej⁸³, co jednak nie znalazło potwierdzenia w protokole przekazania Leśnictwa Iłża z 1870 r. (patrz dalej).

Od czasu sprawowania zarządu nad lasami górniczymi przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji liczba barci na terenie Leśnictwa Iłża w wybranych latach wynosiła odpowiednio: 1825 r. – 328, 1830 r. – 185, 1835 r. – 102, 1840 r. – 129, 1845 r. – 94, 1851 r. – 125, 1855 r. – 123, 1860 r. – 113⁸⁴. Ostatni sporządzony przed wybuchem powstania styczniowego spis z 1862 r. odnotowuje istnienie 128 zasiedlonych dzieńce użytkowanych przez 51 osób. Wymienieni bartnicy zamieszkiwali wówczas 20 miejscowości: Tychów (13 osób), Jasieniec (5), Seredzice (4), Bór Kunowski, Lubienia i Małyszyn (po 3), Budy Brodzkie, Krupów⁸⁵, Lipie, Marcule, Mirzec i Myszki⁸⁶ (po 2), a także Brody, Iłża, Kity⁸⁷, Koszary, Kotlarka, Kruki⁸⁸, Kunów, Wola Siennieńska (po 1). Wykaz obrębów, w któ-

77 *Zbiór przepisów*, t. 12, s. 452–455; S. Barański, *Dzieje*, s. 53–54.

78 *Ibidem*, s. 54.

79 Barański podaje datę 22.12.1836 r.; zob. *ibidem*, s. 54; idem, *Zmierzch*, s. 41 (por. s. 45).

80 *Zbiór przepisów*, t. 12, s. 504–507; S. Barański, *Dzieje*, s. 54.

81 *Ibidem*, s. 54–55; idem, *Zmierzch*, s. 41.

82 *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 14, *O lasach rządowych*, Warszawa 1868, s. 122–123. W decyzji tej zastrzeżono konieczność uiszczania opłat na dotychczasowych zasadach oraz nakaz bezwzględnej usuwania drzew bartnych na powierzchniach leśnych przewidzianych do wyrębu; *ibidem*.

83 Zob. S. Barański, *Dzieje*, s. 55; idem, *Zmierzch*, s. 41.

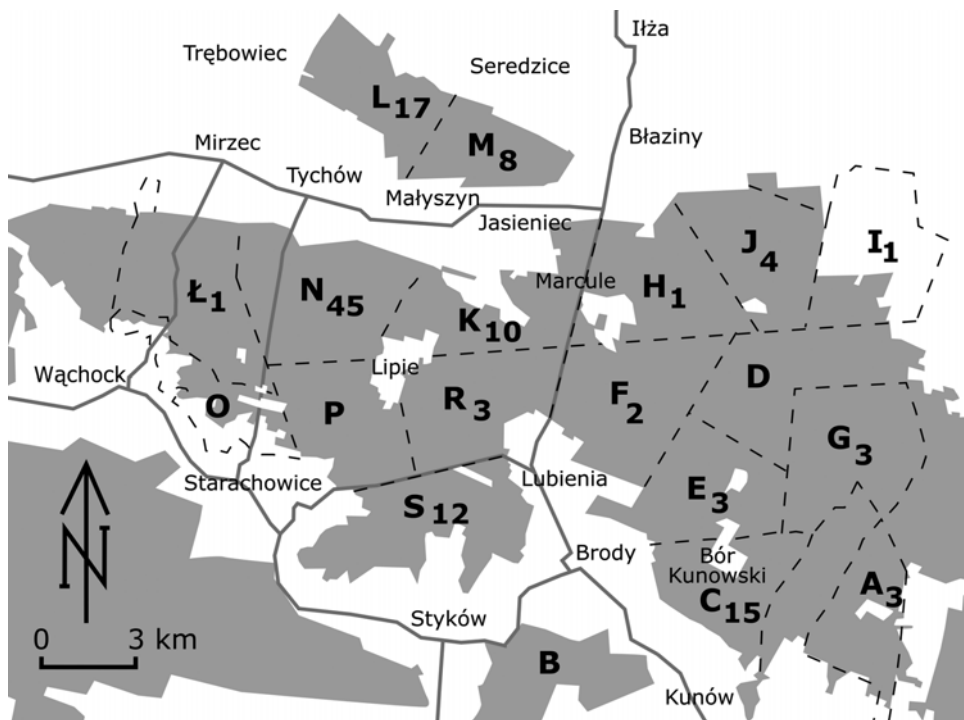
84 Idem, *Dzieje*, s. 55; idem, *Zmierzch*, s. 46; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 95.

85 Obecnie Trębowiec-Krupów.

86 Dawna osada górnicza około 5,5 km na północny wschód od Boru Kunowskiego; w 1883 r. liczyła 5 domów i 22 mieszkańców; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s.v. Myszki. Obecnie śródlądne grunty rolne.

87 Zapewne obecne Kitowiny koło Boru Kunowskiego.

88 Śródlądna osada położona ok. 1 km na południowy zachód od obecnej Rybiczyzny, w 1883 r. licząca 2 domy i 11 mieszkańców; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa 1883, s.v. Kruki.

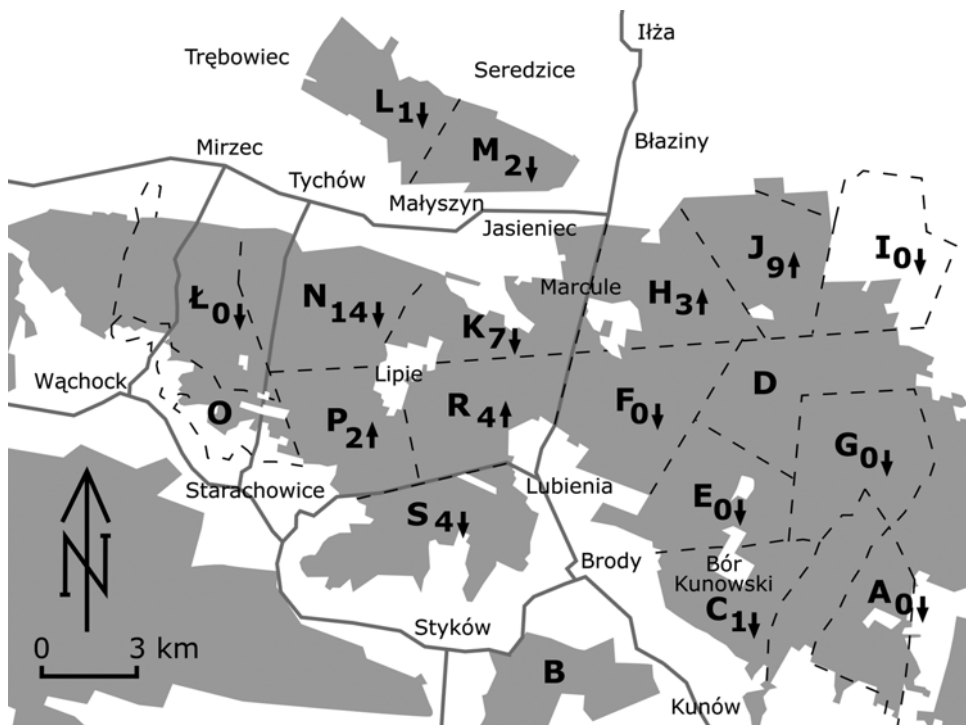

Ryc. 1. Obręby Leśnictwa Iłża z liczbami barci w 1862 r. Legenda: kolor szary – obecne obszary leśne, linia przerywana – granice obrębów, literowe oznaczenia obrębów – w straży Janik: A – Janik, B – Krynki, C – Połągiew, straż Kaplica: D – Fryzel, E – Klepacze, F – Kutery, G – Myszki, w straży Koszary: H – Błaziny, I – Borsuki, J – Kruki, w straży Małyszyn: K – Jasieniec, L – Krzewa, Ł – Mirzec, M – Sereczice, N – Tychów, w straży Wierzbnik: O – Bugaj, P – Lipie, R – Lubienia, S – Ruda. (Rys. B. Kozak według: APR, ZDP, sygn. 6805, b. p.; APR, zesp. 44, sygn. 1446, b.p.; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 44, s. 99; *Bank Danych o Lasach*, www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy# [dostęp 5.05.2025])

rych znajdowały się drzewa bartne, pozwala scharakteryzować rozmieszczenie dzieni na terenie leśnictwa (Ryc. 1).

Pod tym względem wyróżnić można trzy zasadnicze skupiska: północno-zachodnie (obszar obrębów Tychów, Jasieniec, Krzewa i Sereczice, o łącznej liczbie 80 barci), południowo-wschodnie (obręb Połągiew – 15 barci) oraz południowo-zachodnie (obręb Ruda – 12 barci). Pierwsze z wymienionych (w straży Małyszyn), grupujące większość (około 63%) wszystkich dzieni w leśnictwie, związane było z działalnością ośrodków bartniczych w Tychowie (12 bartników użytkujących 35 barci), Jasięcu (odpowiednio: 4 – 11), Lipiu (1 – 11), Krupowie (2 – 8), Małyszynie (4 – 7), Sereczicach (4 – 5), Iłży (1 – 2) oraz Mircu (1 – 1). Skupisko południowo-wschodnie (obręb Połągiew w straży Janik) obejmowało dzienie użytkowane przez mieszkańców Boru Kunowskiego (3 osób, 11 barci), Bud Brodzkich (odpowiednio: 2 – 2), Lubieni i Marcul (po 1 – 1). Gospodarkę bartną w skupisku południowo-zachodnim (obręb Ruda w straży Wierzbnik) prowadzili mieszkańcy Lipia (2 bartników, 9 dzieni) oraz Lubieni (odpowiednio: 2 – 3). Na terenach pozostałych obrębów znajdowało się nie więcej niż po cztery dzienie⁸⁹.

89 APR, ZDP, sygn. 6805 [Akta Komisji Województwa Sandomierskiego dotyczące się] Dochodów z barci leśnictwa iłżeckiego, 1826–1866 r., b.p.

Ryc. 2. Obręby Leśnictwa Iłża z liczbami barci w 1865 r. Strzałkami oznaczono wzrost lub spadek liczby barci w stosunku do poprzedniego okresu. Pozostałe oznaczenia jak na Ryc. 1. (Rys. B. Kozak według: APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.; APR, zesp. 44, sygn. 1446, b.p.; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 44, s. 99; *Bank Danych o Lasach*, www.bdl.lasy.gov.pl/porta/mapy# [dostęp 5.05.2025])

Kolejny wykaz z 1865 r. odzwierciedla sytuację panującą wkrótce po zakończeniu powstania styczniowego. Działalność prowadziło wówczas zaledwie 13 bartników użytkujących łącznie 47 dni⁹⁰. We wszystkich wymienionych skupiskach odnotowano bardzo wyraźny spadek liczby zasiedlonych barci (Ryc. 2).

W straży Małyszyn zinwentaryzowano wówczas jedynie 24 dni (ubytek 70%), w obrębie Ruda – cztery (ubytek 67%), zaś w obrębie Połągiew – zaledwie jedno drzewo bartne (ubytek 93%). Na obszarze skupiska północno-zachodniego działalność kontynuowana była jedynie przez mieszkańców Tychowa (4 osoby, 10 barci), Jasieńca (odpowiednio: 2 – 6), Małysza (2 – 3) oraz Lipia (1 – 5), natomiast w południowo-zachodnim (obręb Ruda) i południowo-wschodnim (obręb Połągiew) wszystkie dni użytkował jeden bartnik (Paweł Kurek z Lubieni⁹¹). W pozostałej części leśnictwa całkowity ubytek zasiedlonych drzew bartnych odnotowano w obrębach Borsuki, Janik, Klepacze, Kutery, Mirzec i Myszk, natomiast – co ciekawe – zwiększenie się ich liczby nastąpiło na terenach obrębów Kruki (z 4 do 9), Błaziny (z 1 do 3), Lipie (z 0 do 2) oraz Lubienia (z 3 do 4)⁹². Główną przyczyną opisanych zmian z lat 1862–1865 były zapewne masowe defraudacje

90 S. Barański, *Dzieje*, s. 55–56.

91 W latach 1862 i 1865 użytkował on także 3 barcie w obrębie Lubienia; APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.

92 Ibidem.

leśne⁹³ dokonywane przez okoliczną ludność (w tym dzierżawców dóbr rządowych), jakie miały miejsce w okresie powstania styczniowego⁹⁴. Bardzo prawdopodobne, że w ramach płądrowniczej wycinki najdorodniejszych drzew⁹⁵ likwidacji uległa wówczas znaczna część barci. Wobec braku możliwości przeciwdziałania ze strony terenowej administracji leśnej⁹⁶ zapewne dochodziło także do rabowania dzieni. Na stan zasiedlenia pozostałych drzew bartnych negatywnie mogło rzutować również nadmierne wykorzystanie ognia oraz ogólna dewastacja środowiska leśnego⁹⁷. W 1865 r. trwało już naprawianie szkód wyrządzonych miejscowemu bartnictwu. Wydaje się przy tym, że w przypadku obrębów Błaziny, Kruki, Lipie i Lubienia presja ze strony defraudantów była relatywnie niewielka, co pozwoliło na wzrost liczby zasiedlonych dzieni w stosunku do okresu przedpowstaniowego, do czego przyczynili się zarówno wcześniejsi (w obrębie Kruki), jak i nowi użytkownicy⁹⁸.

W dotychczasowych opracowaniach wykaz z 1865 r. uznawany jest za najpóźniejsze źródło dotyczące bartnictwa w Puszczy Iłżeckiej⁹⁹. Działalność bartnicza została jednak poświadczona w protokole przekazania Leśnictwa Iłża nabywcy Antoniemu Fraenklowi z 30 grudnia 1870 r. We fragmencie dotyczącym „zakładów przemysłowo-leśnych i innych źródeł dochodu” odnotowano 86 osiadłych barci przechodzących w jego posiadanie. Do kwestii bartnictwa odniesiono się również w ustępie o przejmowanych przez nowego właściciela obowiązkach administracji państwowej. Wśród różnych osób i instytucji w punkcie siódmym wymienieni zostali tamże włościanie użytkujący zasiedlone barcie na terenie leśnictwa, płacący rocznie po 30 kopiejek od dzieni¹⁰⁰. W dalszej kolejności zamieszczono wykaz aktów prawnych regulujących sprawę bartnictwa w lasach państwowych, obejmujący rozporządzenia byłej Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu z 23 lutego i 30 maja 1827 r.¹⁰¹ oraz 8 lutego 1832 r., a także postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego¹⁰² z 9 listopada 1836 r., do których miał stosować się nabywca¹⁰³. Warto zauważyć, że w zestawieniu tym nie odnotowano wspomnianej decyzji z 24 stycznia 1844 r., co sugeruje, że nie miała ona zastosowania względem Puszczy Iłżeckiej.

Załącznikiem do wymienionego punktu jest sporządzony 7 listopada 1870 r. aneks nr 7 – tabelaryczny „Wykaz barci podanych nabywcy Leśnictwa Iłża Baronowi Frenkiel [sic!]”. W zestawieniu tym wymienione zostały personalia dotychczasowych użytkowników, miejsca ich zamieszkania, nazwy obrębów leśnych, w których stwierdzono wykorzy-

93 W 1863 r. na terenie Leśnictwa Iłża odnotowano aż 4570 defraudacji leśnych (dla porównania w 1862 r. było to 2735 przypadków); P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 67.

94 Szerzej zob. ibidem, s. 68–70.

95 Zob. ibidem, s. 69–70.

96 Wobec wyrażanych przez defraudantów gróbz pozbawienia życia pracownicy leśnictwa iłżeckiego niejednokrotnie zmuszani byli w tym czasie do ukrywania się poza osadami służbowymi; ibidem, s. 69.

97 Por. S. Barański, *Dzieje*, s. 25–27.

98 Zob. APR, ZDP, sygn. 6805, b.p. W 1865 r. użytkownikiem dodatkowych barci na terenie obwodów Lubienia i Lipie był Mateusz Kurek z Lipia, w 1862 r. gospodarujący dzieniami w obwodach Tychów i Ruda. W obrębie Błaziny gospodarkę bartną w całości przejął Jan Glista z Koszar, uprzednio użytkujący jedną barć w obrębie Kruki; ibidem.

99 S. Barański, *Dzieje*, s. 55–56; idem, *Zmierzch*, s. 41, 46; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 95.

100 W chwili spisania protokołu należność za 1870 r. nie była jeszcze uregulowana; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.

101 Rozporządzenie z 30.05.1827 r. było uzupełnieniem aktu z 23.02 tego roku w sprawie zasad postanowionej tamże wyprzedaży barci; zob. *Zbiór przepisów*, t. 12, s. 448–451.

102 W dokumencie opisane jako postanowienie byłej Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego; por. ibidem, s. XXXIII, 504–507.

103 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.

stywane przez nich dzień, ich numery inwentarzowe oraz łączne liczby, a także wysokości uiszczanego czynszu (Tabela 1)¹⁰⁴.

Tabela 1. Wykaz użytkowników (bartników) oraz barci na terenie Leśnictwa Iłża w 1870 r.

L.p.	Personalalia użytkownika/bartnika	Miejsce zamieszkania	Barcie stwierdzone podczas rewizji		
			Obręb	Numery inwentaryzacyjne	Liczba barci
1.	Gralec Franciszek	Małyszyn	Tychów	1	1
2.	Gralec Franciszek	Małyszyn	Krzewa	2	1
3.	Gralec Franciszek	Małyszyn	Jasieniec	3, 4	2
4.	Gralec Maciej	Tychów	Tychów	5–13	9
5.	Gralec Bernard	Tychów	Krzewa	14	1
6.	Gralec Walenty	Tychów	Tychów	15, 16	2
7.	Gralec Błażej	Tychów	Tychów	17	1
8.	Niewczas Leonard	Tychów	Tychów	18–21	4
9.	Bunio Jan	Tychów	Tychów	22	1
10.	Kleczejowa wdowa*	Tychów	Tychów	23	1
11.	Krakowiak Walenty	Tychów	Krzewa	24	1
12.	Pacek Feliks	Tychów	Krzewa	25	1
13.	Gralec Wincenty	Jasieniec	Krzewa	26	1
14.	Gralec Wincenty	Jasieniec	Seredzice	27, 28	2
15.	Gralec Wincenty	Jasieniec	Jasieniec	29–31	3
16.	Myszka Stanisław	Jasieniec	Seredzice	32, 33	2
17.	Kurek Mateusz	Lipie	Tychów	34–38	5
18.	Kurek Mateusz	Lipie	Jasieniec	39–43	5
19.	Niewczas Jan	Małyszyn	Tychów	44	1
20.	Zajac Mateusz	Krupów	Krzewa	45, 46	2
21.	Kolanowska	Mirzec	Krzewa	47	1
22.	Niewczas Jan	Seredzice	Krzewa	48, 49	2
23.	Adamus Piotr	Błaziny	Błaziny	1	1
24.	Bartos Józef	Kruki**	Kruki	2	1
25.	Kurek Paweł	Lubienia	Lubienia	1	1
26.	Kurek Paweł	Lubienia	Ruda	2, 3	2
27.	Kurek Mateusz	Lipie***	Lipie	4, 5	2
28.	Kita Feliks	Lubienia	Klepacze	1	1
29.	Marcuła Kacper	Kutery	Kutery	3, 11	2
30.	Sadłós Stanisław	Myszki	Myszki	8	1
31.	Sałek Antoni	Myszki	Myszki	10	1
32.	Gruszczńska Anastazja	Myszki	Myszki	12	1

¹⁰⁴ Oryginalne zestawienie obejmuje pozycje: *NN* [numery] *kolejno*; *Imię i nazwisko posiadacza barci*; *Miejsce zamieszkania*; *Przy rewizji lasów znaleziono barci: w obrębie, N*[umery] *barci, Ilość barci*; *Czynsz roczny: za jedną, razem*; *Uwagi*. Tabelę sporządzono w językach rosyjskim i polskim; w przypadku informacji opisowych zastosowano po dwie odrębne kolumny, w odniesieniu do danych wyrażonych cyfrowo poprzestając na dwujęzycznych nagłówkach; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p. Ze względów edytorskich formę tego zestawienia uproszczono, m.in. rezygnując z pozycji dotyczącej wysokości czynszu (jak wspomniano powyżej, we wszystkich wypadkach wynosiła ona 30 kopiejek od dzień) oraz uwag (żadnych nie odnotowano).

33.	Kita Łukasz	Kity	Klepacze	4–7	4
34.	Sałek Michał	Myszki	Myszki	9	1
35.	Listkowa Janowa	Myszki	Myszki	2	1
36.	Kita Łukasz	Budy Kunowskie	Poągiew	1–5, 11–13	8
37.	Pastuszka Kacper	Budy Kunowskie	Poągiew	14	1
38.	Skrzydło Kazimierz	Budy Kunowskie	Poągiew	15	1
39.	Pasternak Stanisław	Budy Kunowskie	Poągiew	16	1
40.	Wilczyński	Kunów	Poągiew	6–8, 17, 18	5
41.	Kurek Michał	Budy Kunowskie	Poągiew	10, 19	2
Razem					86

Zestawienie autora na podstawie: AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.

- * Zapewne Maryanna Kleczaj z d. Minda (zm. 1880 r.), żona Leonarda Kleczaja (zm. 1856 r.); zob. Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], zesp. 2729 Akta Stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mircu, sygn. 104 Duplikat aktów religijno-cywilnych urodzonych, zaślubionych i zmarłych, 1856 r., s. 71 (poz. 40); APK, zesp. 2729, sygn. 151 Akta urodzeń, małżeństw i zgonów, 1880 r., s. 138 (poz. 101).
- ** W oryginale omyłkowo: Krupów; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p. Józef Bartos jako mieszkaniec wsi Kruki wykazany został w latach 1861 i 1865; zob. APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.
- *** W oryginale zapewne omyłkowo: Lubienia; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p. Mateusz Kurek z Lipa wymieniony został jako użytkownik 2 barci w obrębie Lipie w 1865 r.; zob. APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.

Sygnowany przez komisarza leśnego Józefa Zaleskiego¹⁰⁵ oraz rewizora leśnego Tomasa Kownackiego¹⁰⁶ wykaz obejmuje personalia 34 bartników / użytkowników barci, pochodzących z 15 miejscowości: Błaziny, Budy Kunowskie¹⁰⁷, Jasieniec, Kity, Kruki, Krupów, Kunów, Kutery¹⁰⁸, Lipie, Lubienia, Małyszyn, Mirzec, Myszki, Seredzice i Tychów, którzy za możliwość użytkowania dzienni płacili łącznie 25 rubli i 80 kopiejek rocznie.

Działalność bartniczą stwierdzono w większości (13 z 19) obrębów Leśnictwa Iłża (Ryc. 3): Tychów¹⁰⁹ – łącznie 9 bartników (ze wsi: Tychów – 6, Małyszyn – 2, Lipie) użytkujących 25 barci; Poągiew¹¹⁰ – 6 bartników (Budy Kunowskie – 5, Kunów), 18 barci; Krzewa¹¹¹ – 8 bartników (Tychów – 3, Krupów, Seredzice, Jasieniec, Małyszyn, Mirzec), 10 barci; Jasie-

105 Zob. *Pamätnaä knižka Radomskoj Gubernii na 1870 god'*, Radom 1870, s. 350.

106 Zob. *ibidem*, s. 348.

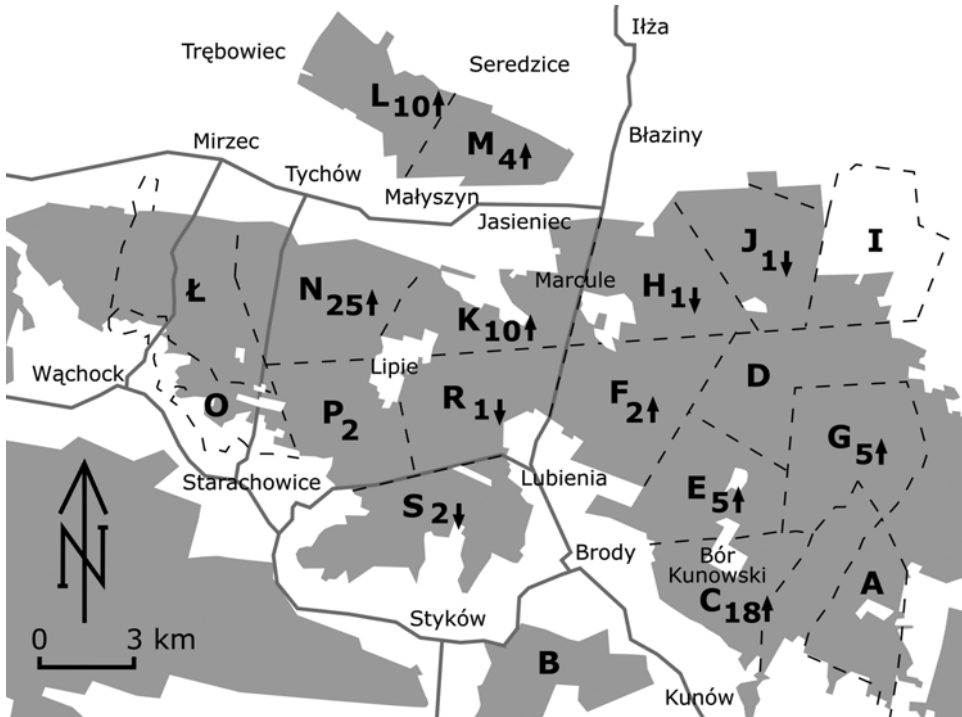
107 Niewielki przysiółek położony w sąsiedztwie śródleśnej karczmy około 1,5 km na północny wschód od wsi Bór Kunowski, w późniejszym czasie określane jako Karczma Kunowska. W 1883 r. liczył 2 domy i 11 mieszkańców. Obecnie nieistniejący; zob. A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną i jego okolicy*, Kraków 1939, s. 451; *Słownik geograficzny*, t. 4, s.v. Kunów.

108 Dawna śródleśna wieś, w 1883 r. liczyła 14 budynków i 18 mieszkańców; zob. *Słownik geograficzny*, t. 4, s.v. Kutery. Obecnie gospodarstwo szkółkarskie Nadleśnictwa Starachowice.

109 Przybliżony obszar obrębu: Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Lipie, oddz. 18–20, 41–45, 64, 65, 83–86, 104–106, 119 i 120, Leśnictwo Majówka, oddz. 1, 21–23, 46–48, 66–68, 87–90, 107–110, 121–124 oraz Leśnictwo Bugaj, oddz. 2, 3, 24, 25, 49, 50, 69, 70, 91 i 92, wschodnie części oddz. 4, 26, 51, 71, 93, 111 i 125; ustalenia autora na podstawie: APR, zesp. 44, sygn. 1446 [Plan ogólny Leśnictwa Iłża], ok. 1865 r.; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 99; *Bank Danych o Lasach*.

110 Nadleśnictwo Ostrowiec Świętokrzyski, Leśnictwo Sadtowizna, oddz. 215, 216, 222, 223 i 229, zachodnia część oddz. 236, Leśnictwo Poągiew, oddz. 217–221, 224–228, 230–235, 237–242, 244–249, 252–254, 257, 258, 260 i 261, zachodnie części oddz. 251 i 256; *ibidem*.

111 Nadleśnictwo Marcule, Leśnictwo Polany, oddz. 4, 5, 11, 39–46, 59–62, 73–76, Leśnictwo Seredzice, oddz. 35–38, 55–58, 69–72, 79 i 80.

Ryc. 3. Obręby Leśnictwa Iłża z liczbami barci w 1870 r. Oznaczenia jak na Ryc. 1 i 2 (Rys. B. Kozak według: AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b. p.; APR, zesp. 44, sygn. 1446, b. p.; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 44, s. 99; *Bank Danych o Lasach*, www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy# [dostęp 5.05.2025])

niec¹¹² – 3 bartników (Lipie, Jasieniec, Małyszyn), 10 barci; Klepacze¹¹³ – 2 bartników (Kity, Lubienia), 5 barci; Myszkii¹¹⁴ – 5 bartników (Myszki), 5 barci; Sereczice¹¹⁵ – 2 bartników (Jasieniec), 4 barcie; Kutery² – 1 bartnik (Kutery), 2 barcie; Ruda¹¹⁶ – 1 bartnik (Lubienia), 2 barcie; Lipie¹¹⁷ – 1 bartnik (Lipie), 2 barcie; Błaziny¹¹⁸ – 1 bartnik (Błaziny), 1 barć; Kruki¹¹⁹

112 Nadleśnictwo Marcule, Leśnictwo Jasieniec, oddz. 104, 105, 119–126, 143–149, 167–174, Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Lipie, oddz. 1, 82, 102, 103, 117 i 118; *ibidem*.

113 Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Kutery, południowa część oddz. 63 i 64, Leśnictwo Klepacze, oddz. 94, 95, 116–120, 142–153, zachodnia część oddz. 92 i 93, wschodnia część oddz. 96, Nadleśnictwo Ostrowiec Świętokrzyski, Leśnictwo Sadłowizna, zachodnia część oddz. 197 i 207, Leśnictwo Połągiew, oddz. 198–204, 208–214; *ibidem*.

114 Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Zawaly, oddz. 54–58, zachodnia część oddz. 53 i wschodnia część oddz. 59, Leśnictwo Myszkii, oddz. 83–88, 108–114, 136, 137, 139–141, zachodnie części oddz. 82, 107 i 135 wschodnia część oddz. 89, Nadleśnictwo Ostrowiec Świętokrzyski, Leśnictwo Sadłowizna, oddz. 170, 194–196, 205 i 206; *ibidem*.

115 Nadleśnictwo Marcule, Leśnictwo Sereczice, oddz. 27–34, 47–54, 63–68, 77 i 78; *ibidem*.

116 Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Lubienia, oddz. 125–131, 154–160, Leśnictwo Michałów, oddz. 176–179, 181–195; *ibidem*.

117 Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Lipie, oddz. 132, 145, 146, 156 i 157, zachodnia część oddz. 144 i 155, Leśnictwo Majówka, oddz. 133–135, 147–150, 158–161, 167 i 168, wschodnia część oddz. 136, Leśnictwo Michałów, oddz. 165, 166, 171–175, zachodnie części oddz. 165 i 170; *ibidem*.

118 Nadleśnictwo Marcule, Leśnictwo Błaziny oddz. 90, 98–101, 112–115, 135–139, 157–162, zachodnia część oddz. 111, Leśnictwo Pastwiska, oddz. 102, 103, 116–118, 140–142, 163–166; *ibidem*.

119 Nadleśnictwo Marcule, Leśnictwo Kruki, oddz. 82–85, 91–94, 106–109, 131–133, 154, 155, zachodnia część oddz. 130, Leśnictwo Błaziny, oddz. 86–89, 95–97, 110, 134, 156, wschodnia część oddz. 111; *ibidem*.

– 1 bartnik (Kruki), 1 barć; Lubienia¹²⁰ – 1 bartnik (Lubienia), 1 barć¹²¹. Jak wynika z tego zestawienia, w trakcie inwentaryzacji osiadłym barciom nadawano kolejne numery porządkowe (zapisywane cyframi arabskimi) w ramach poszczególnych straży¹²². Nie odnotowano przy tym stosowania numeracji przypisanej bartnikom, co przewidziane było w zarządzeniu Głównej Dyrekcji Górniczej z 30 lipca 1818 r.¹²³

Analizując stan gospodarki bartnej na terenie Leśnictwa Iłża między 1862 a 1870 r., należy stwierdzić kilka istotnych, a przy tym niespodziewanych zmian. Wbrew ogólnej tendencji, w tym – z całą pewnością – schyłkowym okresie bartnictwa, po kryzysie związanym z sytuacją panującą podczas powstania styczniowego nastąpił niemal dwukrotny wzrost liczby zasiedlonych barci (z 47 do 86), która tym samym osiągnęła 67% stanu wyjściowego. Jednocześnie prawie trzykrotnie zwiększyła się liczba ich użytkowników (z 13 do 34), osiągając 67% wartości z 1862 r. Działalność w ciągu całego ośmioletniego okresu prowadziło jedynie siedmiu (około 20%) bartników (Józef Bartos z Kruków, Maciej Gralec z Tychowa, Wincenty Gralec z Jasiołca, Franciszek Gralec i Jan Niewczas z Małyszyna, Mateusz Kurek z Lipia, Paweł Kurek z Lubieni), kolejne cztery osoby (około 12%) w 1870 r. wznowiły działalność po przerwie związanej z powstaniem (Walenty Gralec z Tychowa, Łukasz Kita z Kitów, Kleczajowa z Tychowa, Feliks Pacek z Tychowa), pozostałą większość (23 osoby, czyli około 68%) stanowili użytkownicy niewykazani łącznie w dwóch wcześniejszych spisach. W ciągu rozpatrywanych ośmiu lat średnia liczba dni przypadająca na jednego użytkownika praktycznie nie zmieniła się (około 2,5). Nieznacznie wzrósł udział bartników gospodarujących co najmniej sześcioma barciami; z około 10% w 1862 r. (5 osób) do około 12% w 1870 r. (4 osoby), przy czym w obu tych latach maksymalną liczbę dni użytkował Mateusz Kurek z Lipia (odpowiednio: 19 i 12). Jednocześnie zmniejszyła się reprezentacja użytkowników dysponujących pojedynczym drzewem bartnym: z około 71% (36 osób) do około 68% (23 osoby)¹²⁴. Miejscowe gospodarstwa bartnicze nadal odznaczały się zatem dużym stopniem rozdrobnienia¹²⁵. Między 1862 a 1870 r. liczba miejscowości wskazywanych jako zamieszkałe przez bartników ogólnie zmniejszyła się z 20 do 15, przy czym do grupy tej przestało zaliczać się osiem osad: Bór Kunowski, Budy Brodzkie, Brody, Iłża, Marcule i Wola Sienneńska, a także wykazane jeszcze w 1865 r. Koszary i Kotlarka, pojawiły się natomiast trzy nowe: Błaziny, Budy Kunowskie oraz Kutery. W obrębie wyróżnionego skupiska północno-zachodniego częściowo odtworzono wcześniejsze straty, ostatecznie osiągając 61% stanu z 1862 r. Użytkowane tamże 49 barci stanowiło wówczas (1870 r.) około 57% wszystkich dni w leśnictwie, co związane było głównie z działalnością centralnie położonych, zasadniczo starych¹²⁶ ośrodków bartniczych w Tychowie (9 bartników użytkujących 21 barci), Lipiu (odpowiednio: 1 – 10), Jasiołcu (2 – 8) i Mały-

120 Nadleśnictwo Starachowice, Leśnictwo Lubienia, oddz. 19–24, 45–50, 74–78, 102–104, Leśnictwo Lipie, oddz. 130, 131, 142, 143, 153 i 154, wschodnie części oddz. 144 i 155, Leśnictwo Michałów, oddz. 162, 163 i 169, wschodnie części oddz. 164 i 170; *ibidem*.

121 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.

122 Jedynym odstępstwem w ciągłości numeracji jest brak barci nr 9 na terenie straży Janik; *ibidem*.

123 Zob. S. Barański, *Dzieje*, s. 49.

124 Zob. *ibidem*.

125 W 1789 r. na terenie klucza iłżeckiego średnia liczba barci przypadająca na jednego użytkownika wynosiła 7,6, zaś gospodarstwa bartnicze dysponujące co najmniej 6 osiadłymi dniami stanowiły 51%, przy maksymalnej wartości 86 drzew bartnych (Piotr Myszka z Prędocina); zob. S. Barański, *Dzieje*, s. 35–36.

126 Wśród mieszkańców Lipia, Małyszyna i Tychowa bartnictwem trudniono się od co najmniej XVII w. Istnienie ośrodka w Jasiołcu odnotowano wcześniej w 1644 r.; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.; S. Barański, *Dzieje*, s. 30, 36–37.

szynie (2 – 5). Mniejsze znaczenie miały zamieszkałe przez pojedynczych użytkowników miejscowości peryferyjne (Krupów, Sereczice i Mirzec; łącznie 5 dzieni)¹²⁷. Szczególnie znamieną jest wiodąca rola Tychowa, na przestrzeni dziejów (co najmniej od XVII w.) stanowiącego najważniejszy ośrodek gospodarki bartniczej na opisywanym terenie¹²⁸. Skupisko południowo-wschodnie, w którym podczas postania styczeniowego w zasadzie zaprzestano działalności (jedna zasiedlona barć w 1865 r.), rozwinęło się zarówno pod względem liczby użytkowanych dzieni (28), jak i obszaru, do którego należy zaliczyć sąsiednie obwody Klepacze i Myszki (po 5 drzew bartnych) w straży Kaplica. Na terenie tym gospodarka została podjęta niemal wyłącznie (oprócz Łukasza Kity) przez nowych¹²⁹ bartników. W 1870 r. największe znaczenie miały tutaj będące nowym ośrodkiem bartnictwa Budy Kunowskie (5 bartników użytkujących 13 barci). Mniejszą rolę odegrały inne niewielkie osady śródleśne: Myszki (odpowiednio: 5 – 5) oraz Kity (1 – 4)¹³⁰, a także posiadające dawniejsze bartnicze tradycje¹³¹ Kunów (1 – 5) i Lubienia (1 – 1). Na pozostałym obszarze straty zdołano odtworzyć jedynie w obrębie Klepacze, natomiast w obrębach Błaziny, Kruki i Lubienia nastąpił wyraźny spadek liczby dzieni, w dwóch ostatnich przypadkach osiągając wartości niższe niż w 1862 r. Regresem dotknięty został również obręb Ruda, który przestał wyróżniać się jako odrębne skupisko drzew bartnych¹³². Warto zauważyć, że w 1870 r. największym zagęszczeniem barci odznaczał się obręb Połągiew¹³³ (przeciętnie jedna sztuka na 70,8 ha), nieznacznie wyprzedzając pod tym względem liczący najwięcej drzew bartnych obręb Tychów¹³⁴ (jedna sztuka na 73,4 ha¹³⁵). Jednocześnie najbardziej bartniczy charakter na terenie leśnictwa ilżeckiego posiadały osady Budy Kunowskie i Myszki, w których dzienie użytkowali mieszkańcy praktycznie każdego domostwa¹³⁶.

Odnaleziony dokument z 1870 r. pozwala nieco inaczej spojrzeć na schyłkowy okres funkcjonowania bartnictwa w Puszczy Ilżeckiej¹³⁷, a pośrednio – także całej dawnej Puszczy Świętokrzyskiej. Wbrew sugestii wynikającej z dotychczasowych publikacji¹³⁸ stan gospodarki bartnej w 1865 r. nie wyznaczał jej dalszej tendencji rozwojowej, odzwierciedlając jedynie przejściowy regres związany z wydarzeniami powstania styczeniowego (Ryc. 4).

Stwierdzony w tym okresie przyrost liczby zasiedlonych dzieni w części obrębów (przypuszczalnie w mniejszym stopniu dotkniętych defraudacjami leśnymi), a zwłaszcza odtworzenie 67% stanu wyjściowego czynnych barci do 1870 r.¹³⁹ są świadectwem ży-

127 Zob. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.

128 Tj. w granicach Leśnictwa Ilża z 1870 r. Zob. S. Barański, *Dzieje*, s. 30, 36–37, 56. O znaczeniu tego ośrodka świadczy także użytkowanie w 1644 r. przez 6 tamtejszych bartników 88 barci na terenie pobliskiego klucza bodzentyńskiego; *ibidem*, s. 28–29.

129 Tj. niewykazanych w 1862 r.

130 Zob. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.; APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.

131 S. Barański, *Dzieje*, s. 29–30, 36; A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa*, s. 50–51.

132 Zob. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.; APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.

133 Jego powierzchnia wynosiła 2276 morgów i 177 prętów kwadratowych, tj. ok. 1274,6 ha; zob. A. Połujański, *Opisanie lasów*, tab. G po s. 427.

134 O powierzchni 3276 morgów i 159 prętów kwadratowych, tj. ok. 1834,4 ha; *ibidem*.

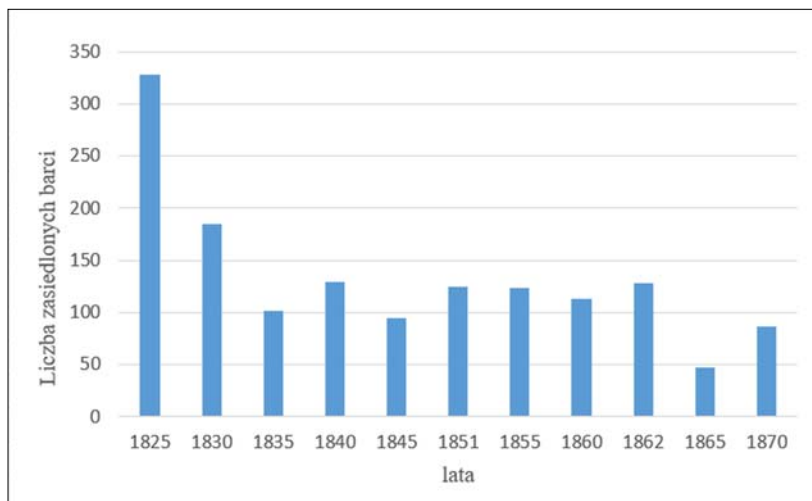
135 W 1862 r. na terenie obrębu Tychów jedna barć przypadała na ok. 23 ha; por. *ibidem*; APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.

136 Por. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 62, b.p.; *Słownik geograficzny*, t. 4, s.v. Kunów; *Słownik geograficzny*, t. 6, s.v. Myszki.

137 Z przyczyn edytorskich stan gospodarki bartnej na terenie leśnictwa ilżeckiego w latach 1825–1860 w niniejszej pracy został jedynie zasygnalizowany; jego szczegółowa analiza będzie przedmiotem odrębnej publikacji autora.

138 S. Barański, *Dzieje*, s. 56; *idem*, *Zmierch*, s. 41; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 95.

139 Nie wykluczone, że na przyrost liczby barci w tym okresie mogło mieć wpływ rozprężenie wśród terenowej administracji leśnej związane ze sprzedażą leśnictwa ilżeckiego.

Ryc. 4. Liczby zasiedlonych barci na terenie leśnictwa iłżeckiego w wybranych latach między 1825 a 1870 r. (oprac. B. Kozak według: S. Barański, *Dzieje*, s. 55; idem, *Zmierzch*, s. 46; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 95; APR, ZDP, sygn. 6805, b.p.)

wotności ówczesnego bartnictwa. Przemawia to na korzyść popartej tradycją ustną tezy Barańskiego o użytkowaniu pojedynczych barci na terenie dawnej Puszczy Świętokrzyskiej aż do ostatnich lat XIX w.¹⁴⁰ Puszcze Iłżecką należy uznać za jeden z ostatnich, obok Puszczy Białowieskiej¹⁴¹ i Zagajnicy Łomżyńskiej¹⁴², ośrodków prowadzonej na szerszą skalę gospodarki bartnej w obecnych granicach Polski.

Głównym czynnikiem determinującym zmierzch bartnictwa, poza opisanymi ograniczeniami ze strony administracji leśnej, był dokonujący się w ciągu XIX w. rozwój pasiecznictwa, wynikający z poszerzania wiedzy na temat biologii pszczoły miodnej (m. in. odkrycie w 1845 r. przez Jana Dzierżona¹⁴³ zjawiska partenogenezy, tworzenie nowoczesnych konstrukcji uli)¹⁴⁴. Jednocześnie gospodarcze znaczenie produktów pszczelarstwa (miodu i wosku) zostało poważnie ograniczone przez rozwijające się cukrownictwo¹⁴⁵

140 S. Barański, *Dzieje*, s. 56; idem, *Zmierzch*, s. 41. W tym kontekście wyjaśnienia wymaga wpływ, jaki na dalsze funkcjonowanie bartnictwa wywarło przejęcie leśnictwa iłżeckiego przez prywatnego właściciela; zdaniem Barańskiego fakt ten mógł przyczynić się do dłuższego trwania gospodarki bartnej, natomiast według Piotra Kacprzaka jej kres nastąpił z chwilą dokonania transakcji w 1870 r.; idem, *Zmierzch*, s. 41; P. Kacprzak, *Nadleśnictwo Marcule*, s. 95.

141 Likwidacja bartnictwa na terenie Puszczy Białowieskiej nastąpiła wkrótce po 1888 r.; J.J. Karpiński, *Ślady dawnego bartnictwa puszczańskiego na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*, Kraków 1948 (Instytut Badawczy Leśnictwa. Rozprawy i sprawozdania, ser. A, nr 49), s. 7.

142 Gospodarkę bartną w Zagajnicy Łomżyńskiej zaczęły ograniczać już władze pruskie od końca XVIII w. Podjęta przez administrację Królestwa Polskiego w 1838 r. likwidacja barci po sześciu latach została wstrzymana. W 1855 r. na terenach ekonomii Nowogród i Mały Płock istniało łącznie 75 zasiedlonych dzieni. Przed 1870 r. działalność bartnicza niemal całkowicie wygasła, jednakże pojedyncze barcie na terenie Puszczy Kurpiowskiej przetrwały do czasów pierwszej wojny światowej. W rejonie tym (we wsi Teodorowo koło Ostrołęki) w latach 1935–1937 odnotowano ostatnie użytkowane drzewo bartne w obecnych granicach Polski; R. Żukowski, *Bartnictwo*, s. 72–73; S. Blank-Weissberg, *Barcie i kłody*, s. 6, 9.

143 Jan Dzierżon (Dzierżoń) (1811–1906), górnośląski kapłan rzymskokatolicki, wybitny badacz i praktyk pszczelarstwa, m. in. konstruktor pierwszego nowoczesnego ula z ruchomym wnętrzem; szerzej zob. E. Szramek, *Dzierżoń Jan (1811–1906)*, PSB t. 6, s. 165–166.

144 R. Żukowski, *Bartnictwo*, s. 73–76.

145 Pierwszą cukrownię buraczaną uruchomiono w 1802 r. w majątku Kunern (Konary) na Śląsku. W Królestwie Polskim rozwój cukrownictwa zainicjowany został przez zakład w Izdebnie (1829 r.). W 1857 r. na terenie kraju

Ryc. 5. Ul kłodowy (wyrzynek z drzewa bartnego) z Osin. Marcule, marzec 2010 r. (Fot. B. Kozak)

wym¹⁴⁹. Na obecnym etapie badań można przyjąć, że czynnikami które wywarły wpływ na tak długie prowadzenie gospodarki bartnej w Puszczy Iłżeckiej, oprócz wspomnianej możliwości korzystania z rozległej bazy pożytku pszczelego, były zapewne wielowiekowa tradycja oraz zachowawczość miejscowych bartników wynikająca z ich ograniczonego dostępu do ówczesnych źródeł wiedzy.

oraz przemysł naftowy¹⁴⁶. Przywilej biskupa Marcina Szyszkowskiego z 1629 r. zakazywał bartnikom na terenie dóbr świętokrzyskich przenoszenia dzieni w pobliże domostw. Istnienie pasiecznictwa w kluczu iłżeckim poświadczono zostało dopiero w inwentarzu z 1789 r. Na terenie 14 opisanych wówczas wsi stwierdzono 141 uli, z czego zdecydowana większość (około 92%) znajdowała się w osadach zamieszkałych przez bartników. Niektórzy z nich (Wojciech Pryciak z Prędocina, Adam Szamberski i Franciszek Wicik z Małomierzyc, Adam Gralec i Antoni Kleczay z Tychowa, Błażej Kurek z Lipia) zajmowali się jednocześnie bartnictwem i pasiecznictwem. Pod koniec XVIII w. przydomowa hodowla pszczół na terenie klucza iłżeckiego była zatem dobrze rozwinięta, jednakże miała ona zdecydowanie mniejsze znaczenie od gospodarki bartnej (jak wspomniano, w 1789 r. w okolicznych lasach miejscowi bartnicy użytkowali 419 osiadłych dzieni¹⁴⁷, tak więc udział rodzin pszczelich zasiedlających ule stanowił około 25%). Sytuacja ta wynikała głównie z utrzymującej się aż do pierwszej połowy XIX w. większej wydajności bartnictwa względem ówczesnego pasiecznictwa¹⁴⁸ oraz dostępności rozległych obszarów leśnych o odpowiednim składzie gatunkowym

funkcjonowały już 52 cukrownie o łącznej produkcji 6975 t rocznie. W 1870 r. wytwórczość cukru buraczanego w Królestwie Polskim osiągnęła 19 656 t (istniało wówczas 39 zakładów); R. Brociek, *Dzieje polskiego cukrownictwa*, Ostrowiec Świętokrzyski 2013, s. 8, 14, 31, 36.

146 R. Żukowski, *Bartnictwo*, s. 76. Rozwój przemysłu naftowego na Podkarpaciu zainicjowany został na początku drugiej połowy XIX w. przez wynalazcę lampy naftowej (1853 r.) Ignacego Łukasiewicza; zob. B. Orłowski, *Historia techniki polskiej*, Radom 2006 (Biblioteka Polskiej Nauki i Techniki, t. 1), s. 238–240.

147 S. Barański, *Dzieje*, s. 26, 35–36, 46.

148 26. *O Bartnictwie*, s. 398–399, 402.

149 Za najlepiej odpowiadające potrzebom gospodarki bartnej uważano bory sosnowe z fragmentami siedlisk podmokłych, porośnięte dużą ilością wrzосу oraz innych gatunków zapewniających dostatek pożytku pszczelego; zob. ibidem, s. 399–400; por. R. Zaręba, *Puszcze, bory*, s. 160.

W podsumowaniu warto dodać, że cennym zabytkiem działalności bartniczej na terenie Puszczy Iłżeckiej był eksponowany w Centrum Edukacji Przyrodniczej przy siedzibie Nadleśnictwa Marcule ul kłodowy¹⁵⁰, stanowiący wyrzynek z drzewa bartnego¹⁵¹ (Ryc. 5).

Obiekt pozyskany został do zbiorów placówki przez Radosława Koniarza, który odnalazł go we wsi Osiny¹⁵². Ul ten mógł zatem stanowić pozostałość jednego z drzew bartnych rosnących na terenie dawnego obrębu Krzewa. Niestety około 2018 r. eksponat uległ zniszczeniu¹⁵³. Trzy ule kłodowe z okolic dawnej Puszczy Iłżeckiej (z Iłży¹⁵⁴, Małomierzyc¹⁵⁵ i Alojzowa¹⁵⁶) zachowane są w zbiorach Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu¹⁵⁷.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie [AN PAN i PAU], zesp. K III-23 Mieczysław Radwan, sygn. 62.

Archiwum Państwowe w Kielcach [APK], zesp. 2729 Akta Stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mircu:

- sygn. 104 Duplikat aktów religijno-cywilnych urodzonych, zaślubionych i zmarłych, 1856 r.;
- sygn. 151 Akta urodzeń, małżeństw i zgonów, 1880 r.

Archiwum Państwowe w Radomiu [APR], zesp. 44 Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej [ZDP]:

- sygn. 4 Lustracja klucza iłżeckiego. Lustracja dóbr klucza mirowskiego ... dawniej do Biskupstwa Krakowskiego należącego. Lustracja dóbr klucza dobrowodzkiego, 1789–1790 r.;
- sygn. 1446 [Plan ogólny Leśnictwa Iłża], ok. 1865 r.;

150 Przybliżone wymiary obiektu: wysokość kłody 1,8 m, średnica 0,7 m, otwór dzieni o wysokości 74 i szerokości 14 cm, odległość dolnej krawędzi otworu dzieni od podstawy kłody 45 cm, odległość górnej krawędzi otworu dzieni od wierzchołka kłody 61 cm, oko (wylotek) z prawej strony dzieni.

151 Wskazywały na to wyraźne nabiegi drewna wokół dzieni, świadczące, że zawierający ją wyrzynek pozyskano z rosnącego drzewa.

152 Relacja pracownika Nadleśnictwa Marcule, p. Radosława Koniarza, 14.05.2025 r.

153 Ibidem.

154 Eksponat (nr MWR/KM 1976) zakupiono w 1973 r. od Józefa Falkiewicza. Wymiary obiektu: wysokość kłody 155 cm, średnica 50 cm, dzień o wysokości otworu 85 cm i szerokości 11 cm, głębokości 43 cm oraz szerokości tylnej ściany 25 cm, odległość dolnej krawędzi otworu dzieni od podstawy kłody 30 cm, odległość górnej krawędzi otworu dzieni od wierzchołka kłody 46 cm, oko (wylotek) z lewej strony dzieni (zatworu), 56 cm powyżej jej dna; informacja uzyskana od pracownika Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu, p. Pawła Wójcickiego, 26.05.2025 r.

155 Eksponat (nr MWR/KM 5741) zakupiono w 1981 r. od Mariana Barszcza. Wymiary obiektu: wysokość kłody 111 cm, średnica 70–75 cm, dzień o wysokości otworu 65 cm i szerokości 20 cm, głębokości 40–50 cm oraz szerokości tylnej ściany 35 cm, dzień umiejscowiona przy podstawie kłody, odległość górnej krawędzi otworu dzieni od wierzchołka kłody 28 cm, wylotki w zatworze oraz z prawej strony dzieni, 20 cm powyżej jej dna; ibidem.

156 Eksponat (nr MWR/KM 5840) zakupiono w 1981 r. od Gustawa Góralskiego. Wymiary obiektu: wysokość kłody 130 cm, średnica 50 cm, dzień o wysokości otworu 90 cm i szerokości 15 cm, głębokości 35 cm oraz szerokości tylnej ściany 22 cm, odległość dolnej krawędzi otworu dzieni od podstawy kłody 20 cm, odległość górnej krawędzi otworu dzieni od wierzchołka kłody 13 cm, wylotek w zatworze, 40 cm powyżej dna dzieni; ibidem.

157 Ibidem.

- sygn. 6805 [Akta Komisji Województwa Sandomierskiego dotyczące się] Dochodów z barci leśnictwa łżeckiego, 1826–1866 r.

Źródła drukowane

6. *O potrzebie zachowania i pielęgnowania barci w naszych lasach. Przez Mikołaja Witwickiego (Artykuł umieszczony w Nrze 30 Gazety Polskiej z r. b. 1828), „Sylwan” 1828, t. 5, nr 2, s. 211–216.*
26. *O Bartnictwie, czyli dzikim chowie pszczół w lasach, „Sylwan” 1827, t. 4, nr 4, s. 392–421.*
- Diennik Praw [Królestwa Polskiego 1816], t. 1 nr 7.*
- Diennik Praw [Księstwa Warszawskiego 1812], t. 4 nr 37.*
- Gacki J., *Wiadomość historyczna o biskupich niegdyś dobrach zamku i mieście Iłży a mianowicie o parafialnym kościele, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1854, t. 27, s. 366–408.*
- Jasiński J., *Ochrona lasów od pożarów, „Gazeta Polska” 21.05.1869, nr 108, s. 2–3.*
- Pamiętnik kniżka Radomskiej Gubernii na 1870 god’, Radom 1870.*
- Piekosiński F., *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława, cz. 1, Kraków 1874 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 4).*
- Połujański A., *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, t. 1, Warszawa 1854.*
- Reychman K., *Szkice genealogiczne, ser. 1, Warszawa 1936.*
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa 1883.*
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885.*
- Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 1 : 126 000, kol. IV, sek. VI, ark. Iłża, ok. 1843 r. W.M., Ochrona lasów od pożarów i pasza leśna, „Gazeta Polska” 16.08.1869, nr 178, s. 2.*
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu, t. 12, O lasach rządowych, Warszawa 1867.*
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu, t. 13, O lasach rządowych, Warszawa 1868.*
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu, t. 14, O lasach rządowych, Warszawa 1868.*

Źródła wywołane

- Informacja uzyskana od pracownika Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu, p. Pawła Wójcickiego, 26.05.2025 r.
- Relacja pracownika Nadleśnictwa Marcule, p. Radosława Koniarza, 14.05.2025 r.

Literatura przedmiotu

- Adamczyk M., Pastuszka S., *Starachowice. Zarys dziejów, Warszawa 1984.*
- Barański S., *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie, Kielce 1979.*
- Barański S., *Zmierzch bartnictwa w Puszczy Iłżeckiej, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wsi Radomskiej” 1986, s. 35–46.*

- Barański S., Zieliński T., X. *Puszcza Świętokrzyska*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 641–655.
- Bastrzykowski A., *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną i jego okolicy*, Kraków 1939.
- Blank-Weissberg S., *Barcie i kłody w Polsce*, Warszawa 1937.
- Błaszyk H., VI. *Początki urządzania i zagospodarowania lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 160–170.
- Błaszyk H., VII. *Użytkowanie lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 170–182.
- Brociek R., *Dzieje polskiego cukrownictwa*, Ostrowiec Świętokrzyski 2013.
- Broda J., V. *Proces wyzwalań się leśnictwa z feudalnych form organizacyjnych*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 155–160.
- Broda J., *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988.
- Broda J., Błaszyk H., *Wpływ rządowego górnictwa i hutnictwa na rozwój wczesnokapitalistycznej gospodarki w lasach górniczych Królestwa Polskiego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959 (1960), t. 21, s. 133–198.
- Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny)*, Wrocław 1960 (Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 5).
- Gąsiorowska-Grabowska N., *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*, Warszawa 1965.
- Inglot S., *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej części Liber Beneficiorum Długosza z mapą*, Lwów 1925.
- Jedlicki J., *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964.
- Kacprzak P., *Nadleśnictwo Łagów. 200 lat administracji leśnej*, Kielce 2010.
- Kacprzak P., *Nadleśnictwo Marcule. Historia lasów, gospodarki i administracji leśnej w zarysie*, Kielce 2012.
- Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. 1, Kraków 1880.
- Karpiński J.J., *Ślady dawnego bartnictwa puszczańskiego na terenie Białowieskiego Parku Narodowego*, Kraków 1948 (Instytut Badawczy Leśnictwa. Rozprawy i sprawozdania, ser. A, nr 49).
- Konarska B., *Małachowski Gustaw (1797–1835)*, PSB t. 19, s. 392–393.
- Kowalczyk R., *Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914*, [w:] *Społeczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 15–40.
- Kumor B.S., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998.
- Mencel T., *Galicja Zachodnia 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiore*, Lublin 1976.
- Miłobędzki J., *Organizacja administracji Lasów Narodowych w dobie Księstwa Warszawskiego*, „Sylwan” 1957, nr 12, s. 20–45.
- Muszyńska J., *Sandomierskie dobra biskupstwa krakowskiego od połowy XV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej*, Kielce 20 IX 1997, Kielce 1997, s. 25–38.

- Muszyńska J., *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2014.
- Niwiński M., *Opactwo cystersów w Wąchocku. Fundacja i dzieje uposażenia do końca wieków średnich*, Kraków 1930 (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, ser. 2, t. 43 (68), nr 1).
- Orłowski B., *Historia techniki polskiej*, Radom 2006 (Biblioteka Polskiej Nauki i Techniki, t. 1).
- Pazdur J., *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1968, t. 13 (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 34), s. 77–147.
- Puchalski T., *Rębnie w gospodarstwie leśnym. Poradnik leśniczego*, Warszawa 2000.
- Radwan M., *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963.
- Stępkowski L., *Bartnictwo i znamiona bartne w kluczu iłżeckim w połowie XVII wieku (1645–1648)*, „Rocznik Muzeum Radomskiego” 1978 (1979), s. 33–64.
- Szczepański J., *Rola Starachowic w rozwoju Staropolskiego Okręgu Przemysłowego*, [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycje i perspektywy zespołu wielkopiecowego w Starachowicach*, wyd. I. Suliga, M. Karbowniczek, Starachowice 2001, s. 31–37.
- Szramek E., *Dzierżon Jan (1811–1906)*, PSB t. 6, s. 165–166.
- Wójcik Z., *Górnictwo i hutnictwo w dobrach cysterskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, [w:] *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 63–77.
- Wójcik Z., *Stanisława Staszica koncepcja zagospodarowania doliny rzeki Kamiennej*, [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycje i perspektywy zespołu wielkopiecowego w Starachowicach*, wyd. I. Suliga, M. Karbowniczek, Starachowice 2001, s. 23–30.
- Zaręba R., *Znaki bartne (klejma) bartników z Puszczy Iłżeckiej*, „Las Polski” 1974, nr 4, s. 12–13.
- Zaręba R., *Puszcze, bory i lasy Polski*, Warszawa 1986.
- Zieliński J., *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*, Wrocław 1965.
- Żabko-Potopowicz A., *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1953, t. 15, s. 7–56.
- Żabko-Potopowicz A., *III. Ustawodawstwo leśne i ochrona lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 141–147.
- Żabko-Potopowicz A., *IV. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 147–155.
- Żabko-Potopowicz A., *V [IV]. Organizacja administracji leśnej*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa 1965, s. 227–233.
- Żukowski R., *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX w.*, Białystok 1965.

Strony internetowe

- Gągół J., *Góry Świętokrzyskie. Z dziejów nazwy*, geoportal.pgi.gov.pl/pgi-os/wiedza/dzieje nazwy [dostęp 5.05.2025].
- Bank Danych o Lasach, www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy# [dostęp 5.05.2025].

Podziękowania

Za udzielone informacje autor składa podziękowania PP. Radosławowi Koniarzowi z Nadleśnictwa Marcule oraz Pawłowi Wójcickiemu z Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu.

dr inż. **Bartosz Kozak** – absolwent dziennych studiów magisterskich i doktoranckich na Wydziale Leśnym Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz niestacjonarnych studiów doktoranckich w Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie, doktor nauk leśnych w zakresie leśnictwa (2011 r.) oraz doktor nauk humanistycznych w zakresie historii – historii techniki (2019 r.). Od 2020 r. zatrudniony w Pracowni Historii Techniki Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie. Autor licznych publikacji dotyczących historii regionu świętokrzyskiego. Członek Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego oraz Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.

e-mail: bartosz.kozak@ihnpan.pl

Data zgłoszenia artykułu: 30 maja 2025

Data przyjęcia do druku: 17 sierpnia 2025